А.М. Прилуцький, ст. викладач

РИНОК В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

В статті досліджується процес еволюції і сучасні наукові уявлення про суть, функції, місце ринку в системі категорій економічної теорії.

In the article the process of evolution and modern scientific pictures is probed of essence, functions, market place, in the system of categories of economic theory.

Ключеві слова: обмін, купівля-продаж, ринок, функції ринку, концепції ринку, мікро- і макроекономічні моделі ринку.

Keywords: exchange, purchase-sale, market, functions of market, market conception, mikro- and macroeconomic models of market.

Поняття ринку є одним з найдавніших і, без сумніву, одним з найбільш розповсюджених в сучасній економічній теорії і господарській практиці. При цьому воно по-різному тлумачиться і у нас, і за кордоном [1,с.28-29; 2, с.228; 3,с.458-461; 4, с.23; 5,с.414]. Це змушує до того, щоб у науковому пошуку, пов'язаному з дослідженням проблем ринку, воно визначалося достатньо чітко.

Вихідним на шляху до такого визначення є застосування історико- еволюційного підходу до розвитку поглядів на ринок. В процесі історичного розвитку товарного господарства змінювався сам ринок і його роль в економіці, змінювалось і поняття ринку, його відображення в науковій свідомості. Оскільки весь розвиток економічної теорії як науки з самого початку так чи інакше відображав розвиток ринку, теоретичні уявлення про нього формувалися і розвивалися переважно в рамках певних концептуальних підходів, які носили і продовжують носити системний характер. Тому, природньо, що наявність в економічній теорії різноманітних концепцій економічних систем виявляє і різні підходи до тлумачення поняття ринку, його ролі і місця в економічних системах. В процесі цього визначення в якості основних застосовуються методи порівняльного аналізу та узагальнення.

Історично ринок виникає разом з виникненням товарного виробництва, як єдиний процес, об'єктивна необхідність якого обумовлена одними і тими ж причинами, а ступінь його розвитку відповідає ступеню розвитку товарного виробництва і його основ – суспільного поділу праці та відносин власності, що його спричинюють. Як пише Е. Тоффлер, людство щонайменше 10 тис.років розбудовувало всесвітню мережу ринку. В останні 300 років воно вкладало в розбудову цієї мережі колосальну енергію. Сьогодні ця героїчна епоха побудови ринку завершилася [6, с.458-461].

Поява ринку припадає на той період розпаду натурального господарства, коли руйнується внутрішня замкненість общини і взаємний обмін продуктами між ними стає поступово більш-менш регулярним, набуває форми товарного обміну. Період витіснення натурально-господарських відносин охоплює історичний відрізок «перехідного часу» приблизно з XVI по XVIIIст. [7, с.22]. Це та форма товарного обміну, в якій товари ще реально протистоять один одному прямо і безпосередньо в

єдиному і нерозривному в часі і просторі товарообмінному акті. Природно, що первинне уявлення про ринок асоціюється з певним місцем і часом, з базаром, торговою площею.

В цій моделі ринку виробник в акті обміну виступає одночасно і як споживач. Такий міновий акт є актом обміну товарів між виробниками, які здатні задовольнити свої потреби в обміні тільки при умові, що вони одночасно є і споживачами товарів своїх контрагентів. Тут ринок постає як спосіб взаємозв'язку між виробництвом і споживанням у вигляді взаємного обміну товарами, як своєрідний посередник і в той же час організаційна форма реалізації прямого і безпосереднього їх зв'язку. Серед інших таке поняття ринку зберігається і до сьогодні.

Як місце обміну (торгівлі) ринок в більш широкому розумінні сьогодні – це будь-які торгівельні підприємства, мережі, біржі, аукціони тощо [8, с. 177].

З подальшим поглибленням суспільного поділу праці, розвитком товарного виробництва і розширенням старого товарно-мінового простору, поняття ринку набуває поступово більш складного значення - як будь-яка територія, де відносини покупців і продавців вільні, а ціни легко і швидко вирівнюються [9, с.224]. У цьому визначенні не просто розширюється просторова характеристика ринку. Тут присутня його змістовна економічна характеристика. По-перше, ринок визначається через відносини покупців і продавців, їх, вільний характер. По-друге, в ньому ринок постає як певний функціональний механізм взаємодії цін товарів, як динамічний процес. Подібне визначення зустрічається й сьогодні [10, с.170-172].

Еволюційний процес розвитку форм вартості та їх суперечностей, поява в цьому процесі грошей обумовили розрив єдиного у часі і просторі акту товарного обміну як акту купівлі-продажу. Товарний обмін змінюється на товарно-грошовий обіг, а згодом в структурі суспільного поділу праці виокремлюється у самостійну сферу обігу із специфічними для неї функціями, витратами і результатами. Ці нові реалії призвели до зміни попереднього розуміння ринку. Відтепер він тлумачиться, зокрема, як форма організації товарного обміну через товарно-грошовий обіг.

В цій моделі ринок постає як чистий посередник у взаємозв'язку виробництва і споживання. Завдяки грошам ринок, з одного боку, відокремлює його зв'язок з виробництвом, утворюючи сферу обміну товарів на гроші (ринок продажів), а з іншого боку, відокремлює його зв'язок із споживанням, утворюючи сферу обміну грошей на товари (ринок купівлі). Взаємозв'язок виробника і споживача замінюється взаємозв'язком виробника і покупця, з одного боку, і взаємозв'язком продавця і споживача, з іншого боку. Товарно-грошовий обіг перетворив ринок із способу прямого обміну товарів у спосіб їх опосередкованого обміну через розірвані у часі і просторі продаж і купівлю, через взаємодію продавців і покупців. Ринок постав як самостійний економічний феномен, на якому взаємодіють його власні економічні суб'єкти – продавці і покупці – з їх власними специфічними економічними інтересами і цілями, відповідно до притаманних такому ринку власних законів, що спричинюють перерозподіл товарних і грошових потоків.

Ці реалії знайшли відображення у визначеннях поняття ринку як сукупності продавців і покупців [11, с.9; 12] , або як всякої групи людей, яка вступає у тісні ділові стосунки і укладає великі угоди з приводу будь-якого товару [13].

Слід зазначити, що поняття ринку здебільшого визначається саме як взаємодія продавців і покупців з приводу купівлі-продажу. У цих визначеннях, як і в інших, поняття ринку, з нашої точки зору, так чи інакше утримує у собі зв'язок з певним місцем взаємодії продавців і покупців, здійснення актів купівлі-продажу, навіть якщо цим місцем є певне віртуальне середовище.

У якості самостійного економічного феномена ринок є зосередженням процесу реалізації результатів виробництва. Розриваючи безпосередній зв'язок виробництва і споживання, він стає кінцевою ланкою суспільного визнання результатів виробництва, середовищем , «атмосферою», в рамках і з допомогою яких відтворюються і панують відносини і зв'язки товарного виробництва» [14, с.160]. Це змушує виробника, як і споживача, безпосередньо орієнтуватися на ринок. Останній таким чином «підкорює» собі весь процес суспільного виробництва, економіку в цілому. Або, з іншого боку, економіка «підкорюється» безпосередньо ринку, його сигналам. «Умови і закони виробництва залишились би точно таким ж, як і нині , - писав Дж.С.Мілль, - як би устрій суспільства не залежав від обміну або не допускав його…» [15,с.417]. В цьому сенсі економіка набуває характеристики ринкової економіки, а ринок визначається як суспільна форма організації і функціонування економіки, яка охоплює через сферу обігу і виробництво, і розподіл, і споживання.

«Ринок – зазначається в «Енциклопедичному словнику бізнесмена» - сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, через які здійснюється реалізація товарів і послуг, остаточне визнання суспільного характеру створюючої їх праці» [16, с.633-634]. З цієї точки зору ринок постає як спосіб зведення індивідуальної праці до суспільно необхідної, спосіб суспільного визнання цінності результатів праці, його корисності і вартості. Як такий, ринок «накладає» суттєві характеристики на господарський механізм, постає у якості механізму саморегуляції економіки, що не потребує будь-яких інших суспільних посередницьких інститутів у взаємодії виробництва і споживання. Ринок, пишуть Э.Долан і Д.Ліндсей, є засобом координації виборів «що», «як» і «для кого» виробляти [17, с.20].

Визначення ринку, згідно з якими він є не лише сукупністю відносин купівлі-продажу, а й сукупністю соціально-економічних відносин і відносин, що складають зміст господарського механізму (організаційно-економічних відносин) останнім часом з'являються все частіше. Ця тенденція помічена і зафіксована авторами російського підручника «Экономическая теория (политэкономия) під загальною редакцією академіків В.І.Відяпіна і Г.П.Журавльової [3, с.100]. Вважається, що такий підхід дає підстави розглядати ринок як самостійну підсистему в загальній структурі економічної системи, яка крім ринку включає в себе господарські підсистеми держави і натурального господарства [3,с.101-102]. Об'єктивні підстави для цього, очевидно, пов'язані з існуванням сучасних «змішаних» економічних систем.

На нашу думку, такий підхід настільки широко окреслює контури ринку, що він фактично ототожнюється з ринковою підсистемою, яку він регулює. Виходить, що ринок не просто справляє зворотній вплив на виробництво і споживання, умотивовує їх, а мов би поглинає їх. Проте у ринку, виробництва і споживання різні функції, різна суть.

Знаходячись в межах визначення загального поняття ринку, слід пам'ятати, що не існує «ринку» взагалі, як не існує «виробництва» взагалі. Вони завжди мають конкретно-історичний зміст, суть, характер, умови і таке інше. А це вимагає системного підходу до їх дослідження, залучення до всієї сукупності зв'язків і відносин, за яких здійснюється як виробництво, так і обмін. Саме зв'язком ринку з усією сукупністю суспільних відносин, в середовищі яких він діє, пояснюється певний рівень його дієвості, впливу на рівновагу виробництва і споживання, його історичні і національні особливості, що знаходять втілення в різних його моделях (вільного, врегульованого, відкритого і закритого, т.ін.) Та це зовсім не означає, що суспільний обмін в цілому або його певну частину (ринковий обмін) можна ототожнити з виробництвом чи споживанням. Погоджуємося тут з оцінкою О.Г. Шпикуляка, який вказуючи на те, що «у наукових дослідженнях проблем ринку мають місце ототожнення цього поняття із категорією «економіка» , вважає, що це не є цілком правомірним і методологічно правильним підходом, адже між ними існують чітко виражені відмінності» [1, с.31].

Очевидно, що картина визначень поняття ринку виявляється доволі строкатою. На наше переконання, ця строкатість у визначенні поняття ринку є природною і пояснюється його місцем в системі категорій економічної теорії. Разом з тим, ми поділяємо ту точку зору, згідно якої різноманіття визначень поняття ринку може бути зведене до декількох концепцій, зокрема:

- історико-антропологічної, де ринок розглядається як історична форма інтеграції господарства, економічні відносини у процесі ринкового обміну, інтеграції, перерозподілу благ та споживання;

- політекономічної, де ринок – продукт регулювання, породжений регуляторними впливами агентів і держави, інститутів та інституцій, створених для втілення в життя ринкової моделі розвитку, через створення умов, «правил гри» для суб'єктів економіко-соціальних відносин;

- мереженої або структурної, у якій ринок представляється як переплетення соціальних мереж, сукупність стійких зв'язків між фірмами та індивідами, які проявляються в процесі господарського обміну ресурсами і виробленим товаром;

- інституціональної, згідно з якою ринок – це сукупність інститутів, правил поведінки у повсякденному житті і способи підтримки цих правил, які сформовані людьми у процесі життєдіяльності;

- культурологічної, де ринок постає як надбання культури, сукупність професійних знань і навиків, сформованих господарських норм, цінностей і символів, які необхідні для самоідентифікації, визначення статусів [1, с.32-33].

Ці концепції не суперечать, а скоріше консолідують зміст поняття ринку як більш-менш складної системи обміну товарами на основі їх вартостей через взаємодію продавців і покупців у процесі купівлі-продажу в умовах певного співвідношення попиту і пропозиції, впливу державного регулювання, інших суспільних інститутів і інституцій. При цьому ми все ж вважаємо, що поняття ринку може бути визначеним більш чітко шляхом абстрагування і виокремлення його родових ознак. В літературі такі ознаки виділяються, однак однозначності тут нема [10, с.165; 23, с. 88-89].

На нашу думку, родові ознаки ринку зв'язані з товарною природою продукту. На цій основі до родових ознак ринку слід віднести, по-перше, товарну форму обміну, тобто обмін шляхом безпосереднього товарообміну або через купівлю-продаж. Альтернативою товарній формі обміну є продуктообмін в межах натурального господарства, в сфері перерозподілу суспільних благ в домогосподарствах, де продукти не набувають форми товару, або певні нетоварні форми розподілу суспільних благ (як централізовані, так і нецентралізовані).

По-друге, родовою ознакою ринку є еквівалентність обміну на основі суспільної цінності (вартості і корисності) товару. Обміну на такій основі поза ринком не існує, оскільки еквівалентність досягається через співставлення одного товару з іншим і передбачає наявність еквівалента.

По-третє, ринок – це не одиничний, а суспільно значущий масовий акт обміну, він є зворотною стороною не окремого, випадкового виробництва продукту як товару. В цьому сенсі окремі поодинокі акти обміну характерні для періоду становлення ринку симетрично процесові розвитку виробництва від «нетоварного» через виробництво товарів «як винятку», до виробництва товарів «як правило». Ринок – зворотна сторона виробництва товарів як суспільно значущого явища. Це сукупність товарних обмінів, агреговане явище. Звідси ринок - це те середовище, та сукупність взаємодій, в межах якої набувають значення ринкових явища еквівалентності, рівності, конкуренції, ціноутворення попиту і пропозиції, обсягів купівлі-продажу, рівноваги тощо. Як таке організоване середовище, ринок суттєвим чином залежить від його щільності, чисельності суб'єктів купівлі-продажу, їх здатності (чи нездатності) впливати на поведінку учасників товарообмінних операцій.

По-четверте, ринок – це сукупність товарних обмінів, ініційованих знизу, стихійно кожним з його учасників, які прилаштовуються на власний розсуд до попиту-пропозиції. Як такий ринок є протилежністю вертикальному, владному, планово-розподільчому способу зв'язку між виробництвом і споживанням. [18, с.35; 19,с. 55-68].

По-п'яте, ринок – це сукупність мінових операцій економічно відособлених виробників, кожний з яких прагне до реалізації свого власного інтересу, що створює між ними ринкову конкуренцію.

Тісний історичний зв'язок ринку з конкуренцією, яка суттєво впливає на ефективність ринку, спокушає до характеристики конкуренції як родової ознаки ринку, його внутрішнього механізму. Ми не поділяємо такої точки зору, оскільки вважаємо, що

конкуренція є зовнішнім середовищем, в якому здійснюється обмін (товарно-грошовий обіг) окремим учасником ринку. П.Самуельсон з цього приводу висловився в «Економіксі», як ми розуміємо, саме в такому сенсі. На його думку, політична економія спочатку спиралася на «тип мікроекономічного матеріалу» (особливо в працях А.Маршалла, Л.Вальраса, В.Парето, Дж.Б.Кларка , К.Менгера, О.Бем-Баверка та ін.) згодом (до появи «Загальної теорії….» Дж.М.Кейнса) на «аналіз монополістичної або недосконалої конкуренції» Е. Чемберліна і Дж.Робінсон. До цього ж в главі 40 «Економікса», присвяченій «класичній економіці» , він називає А.Сміта «пророком вільної конкуренції» [20, с.397-400]. У Кейнса також поняття конкуренції і ринків чітко розмежовуються: «….конкуренція і ринки, - пише він, - є недосконалими» [21, с.13].

К.Р.Макконнелл і С.Л..Брю в конкуренції, на відміну від механізму ринку, вбачають механізм контролю економіки чистого капіталізму [22, с.87].

По-шосте, родовою ознакою ринку є свобода дій суб'єктів економіки, що ґрунтується на товарному виробництві. Ринок координує цю свободу дій кожного окремого економічного суб'єкта з іншими економічними суб'єктами, що по-своєму розуміють і реалізують власні інтереси.

Виокремленим нами родовим ознакам ринку відповідає визначення ринку, дане авторами підручника «Основи економічної теорії» за загальною редакцією О.О.Мамалуя: «Ринок, - вважають вони, - це сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами у процесі вільного еквівалентного обміну виробленими благами (послугами) , який організований за законами товарного виробництва і грошового обігу» [23, с.88-89].

Родові ознаки ринку окреслюють його як глибоко абстрактне поняття, як так званий чистий ринок, який в реальній дійсності обмежується і пронизується сукупністю зв'язків і відносин, суспільних інститутів і інституцій, що мають іншу природу. Ринок як самодостатній, автоматично діючий, саморегульований механізм, - справедливо стверджують автори підручника «Основи економічної теорії. Політикоекономічний аспект» під редакцією В.П.Нестеренка і Г.Н. Климка, - це абстракція, яка деякою мірою відбиває реалії XIX ст. [14, с.168].

Ту саму думку повторюють і автори підручника «Політична економія» під ред. О.О.Мамалуя. [23, с.91-92].

Сучасний ринок – це один з феноменів, який зумовлює складну систему господарювання, в якій тісно взаємодіють ринкові закономірності, численні регулюючі інститути (передусім державні) і масова свідомість.

Різноманітність в розумінні ринку виявляється і в з'ясуванні йог місця в системі категорій сучасної економічної теорії, його сутності і функцій. З цього приводу слід зазначити, що досить часто в економічній літературі поняття ринку визначається в таких загальних характеристиках, які його не ідентифікують в системі категорій економічної теорії. Наприклад, коли ринок характеризується «як структурована і консолідована система, середовище взаємодії економічних агентів» , як «найбільш демократичний, конкурентний інститут», як «макро- і мікросистеми» тощо. [1, с.126]. Ці

характеристики без сумніву, правильні, але вони так само притаманні і багатьом іншим складним категоріям економічної теорії, а тому мало помагають у визначенні місця, функціональної ролі і відповідно до цього, сутності ринку як економічної категорії.

Ми дотримуємось тієї точки зору, відповідно до якої ринок як економічна категорія «тісно зв'язаний з обміном, обігом, торгівлею, торговими послугами» , має з ними і єдність, і відмінності [3, с.102].

Якщо обмін розглядати, з одного боку, як процес руху товарів і послуг, як процес суспільного обміну речей, а з другого, як певні суспільні відносини суб'єктів при цьому обміні речей, то економічна категорія обміну виражає другу сторону, тобто є економічними відносинами людей як виробників і споживачів з приводу руху результатів праці, спрямованих не для власного споживання, а для задоволення суспільних потреб. Обмін з'єднує економічно відособлених товаровиробників і товароспоживачів. З появою грошей, як вже зазначалося, товарообмін набуває більш розвиненої форми товарного обігу, що здійснюється на основі взаємної узгодженості, відшкодованості і еквівалентності. Товарний обіг породжує торгівлю як вид діяльності людей, суть якої полягає у здійсненні актів товарного обігу у формі купівлі-продажу. Відособлення торгової діяльності від виробництва товарів, як діяльності по їх реалізації, яка аж до виникнення нових реалій кінця XX – початку XXI століття, завдяки спеціалізації більш швидко і економічно відшкодовувала витрати виробника, і яка так само краще задовольняє суспільний платоспроможний попит перетворює торгівлю у посередницьку діяльність людей, що надають торгові послуги, різноманіття яких є функцією розвитку товарного виробництва і обміну, обігу і торгівлі. З цієї точки зору ринок – « це будь-яка взаємодія, у яку вступають люди для торгівлі, один з одним» [17, с.19]. В епоху вільної конкуренції*) торгові послуги стали функцією торгового капіталу, що економічно значною мірою відособився від промислового капіталу.

В сучасних умовах панування фінансового капіталу кінця XX – початку XXI ст. ситуація відчутно змінилася. По-перше, великі промислові компанії часто створюють власні торгові мережі, утримуючи під контролем збут і споживання своїх товарів. По-друге, сам промисловий капітал в структурі фінансового капіталу став значною мірою залежним від малоефективно контрольованого грошового капіталу, що позначається і на технології, і на структурі сучасних ринків, їх ролі в сучасних економічних системах.

З огляду на зазначене можна сказати, що ринок – це конкретна форма прояву товарного обміну і товарно-грошового обігу, де функціонує торговий і зв'язаний з ним капітал (позичковий, банківський і т.ін). Тоді ринок як економічну категорію можна представити як сукупність економічних відносин між покупцями і продавцями та зв'язаних з ними торговими посередниками з приводу руху товарів і грошей у процесі обміну продуктами праці.

У взаємозв'язку таких категорій товарної організації суспільного виробництва, як «обмін», «обіг» і «ринок», місце ринку визначається, зокрема, тим, що обмін виражає в цьому взаємозв'язку сутність першого порядку, «обіг» (як форма обміну) – сутність другого порядку», а «ринок» (як безпосередня форма обігу) – сутність третього

порядку [3, с.105]. Цим, звичайно, далеко не вичерпується питання про місце ринку в системі категорій економічної теорії в їх конкретно-історичному контексті, бо така відповідь, як це випливає з вище проведеного аналізу, має носити системний характер.

Спираючись на виокремлені родові ознаки категорії ринку можна стверджувати, разом з тим, що суть ринкових відносин, в яких відображаються власні інтереси їх суб'єктів, зводиться до відшкодування витрат і отримання прибутку товаровиробниками (ринковими продавцями) , з одного боку, і задоволення платоспроможного попиту покупців (споживачів), з іншого боку, на основі вільного волевиявлення, рівності, взаємовигоди, еквівалентності.

Суть ринку проявляється у величезному (системному) різноманітті форм, пов'язаних з тим, що ринок у реальній дійсності зв'язаний з усією сукупністю суспільних відносин, конкретно-історичних, національно-ментальних та інших умов і факторів. Вони надають відповідної специфічності цим ринковим формам, визначають його роль і значення в економіці і у суспільстві в цілому, позначаються на організації і механізмах дії ринку, масштабах, формах і методах державного впливу та впливу саморегулівних організацій на нього.

Користуючись відомою формулою можна сказати, що ринок як економічна категорія по суті є тим, що він робить, які функції в економічній системі він виконує, до чого зводиться його функціональна роль (призначення).

Ретроспективний, історико-еволюційний підхід до аналізу теорії ринку показує, що питання функцій ринку ні в період, коли теорія ринку розглядалась переважно з позицій мікроекономіки, ні в період коли в теорії ринку поряд з мікроаналізом сформувався макроекономічний аналіз, не було предметом особливо гострих дискусій серед тих теоретиків, які досліджували, розвивали і захищали принципи ринкової організації суспільної системи господарювання. І це зрозуміло: якщо «ринок» зорієнтовує на себе всю організацію суспільної системи господарювання, то ця його «невидима рука» відчувається скрізь, по всій системі, тобто ринок функціонально всюди сущий, функції ринку – системні. Більше їх виокремлюється, чи менше, залежить від ступеня їх агрегованості, конкретних завдань і мети теоретичного дослідження, і принципового значення не має. Досить чітко з цього приводу висловлюються різні автори [1,с.35;3,с.105-106].

Беручи це до уваги, ми все ж вважаємо за необхідне, з огляду на загальну мету і завдання цього дослідження, зробити наголос на тому, що з точки зору найбільш загального підходу до питання функцій ринку (зведення його до функціональної сутності ринку) в якості такої природно буде вбачати функцію регулювання економічної системи, відповідно до якої ринок в рамках політекономічного аналізу є смітівською «невидимою рукою» , що у такий певний спосіб вирішує загальні питання будь-якої економічної системи: «що?», «як?» і «для кого?» виробляти. А.Гальчинський, відповідаючи сам собі на питання «що таке ринок?», зокрема, відповідає: «ринок - структура, яка визначає, звісно, в автоматичному режимі (стихійно) правила і механізми виробництва, розподілу та руху товарів. Ідеться про визначення процесів,

які стосуються проблем: Що виробляти? Як виробляти? Скільки виробляти? Для кого виробляти?» [2, с.227]. Буде правильно сказати, що ринки – це «режисери» суспільної організації праці, виробництва, розподілу, обміну і споживання. Вони координують суспільно-економічні процеси шляхом самоорганізації економічних суб'єктів.

У зв'язку із сутністю та функціями ринку як економічної категорії знаходиться питання про його роль у процесі суспільного виробництва та й у суспільстві в цілому. Нема потреби доводити тут, на скільки різняться суспільства, де їх нормою є розвинене ринкове господарство, яке спирається на силу права і моральні християнські чи загальнолюдські чесноти, і суспільства, де масово продається і купується не тільки продукт праці і здатність до неї, а й честь, совість, гідність, повага, довіра і т.ін., і де панує право сили. Якщо ринок – конкретно характеризують не тільки певні суб'єкти і відповідні їм відносини, а й об'єкти, з приводу яких ці відносини складаються (здійснюються), то очевидно, що категорії, які не є суто економічними (довіра,честь, совість, гідність, демократія, справедливість і т.п.) лежать не тільки поза ринком як економічною категорією, а й певним чином (певною стороною) зводяться до нього. Строго кажучи, об'єктом купівлі-продажу є не честь, совість тощо, а цілком матеріальні (грошові) цінності, вільний доступ до яких має захищатися (оберігатися) цими суспільними нормами політики, моралі, етики, права, релігії. Насправді відбувається суспільне падіння цих норм, їх девальвація, значення деформує вартісні мінові пропорції.

Цей підхід має глибоке історико-теоретичне коріння. Д.С.Мілль у Перед мові до своїх «Основ політичної економії», підкреслюючи і високо оцінюючи метод Адама Сміта, визначав, що «… в практичних своїх застосуваннях політична економія нерозривно переплітається з різними іншими галузями суспільної науки. Навряд чи знайдеться таке практичне питання, хоч б саме близьке до характеру чисто економічного питання, яке могло б бути вирішуване за одними економічними принципами, … Адам Сміт ніколи не забуває цієї істини: викладаючи застосування політичної економії, він постійно спирається і на інші міркування, крім тих, які даються одною політичною економією; і ці міркування, надавані іншими галузями науки, часто бувають значно важливіші економічних. Цим він дає… ґрунтовний метод користування принципами політичної економії в практичних справах…» [15, с.2-3]. Разом з тим Д.С.Мілль застерігав, що «… в політичній економії занадто часто роблять ту помилку, що не розрізняють необхідність виникаючу із сутності справи, від необхідності, створеної суспільним устроєм…»[15, с.417].

Серед вже згаданих вище концептуальних підходів до розуміння категорії «ринок» в останні два десятиліття в рамках загальних напрямків розвитку економічної теорії особливого поширення набув інституціоналізм.

На думку колективу авторів структурно-інституціального аналізу ринків реального сектора економіки України, очолюваних В.О.Точиліним, методологічну основу інституціального підходу до з'ясування категорії «ринок» утворюють системні ринкові інститути, які можна впорядкувати відповідно до загальних інститутів цілісної

економічної системи. Відповідно до інституту власності на товар, ринок постає як взаємодія чинних та майбутніх власників товару у процесі його обміну. Відповідно до часово-просторового інституту, ринок тлумачиться як географічний простір, місце купівлі-продажу товару. Відповідно до інституту грошей – процес організованого обміну, товарно-грошових відносин. Відповідно до інституту посередника, ринок – це сфера обігу й купівлі-продажу. Відповідно до інституту ціноутворення, ринок – місце товарообміну й формування ціни товару в процесі взаємодії попиту і пропозиції. Відповідно до інституту конкуренції ринок – це взаємодія між продавцем і покупцем у системі товарно-грошових відносин, вільного підприємництва й боротьби за споживача [24, с.29-30].

Для інституціонального підходу цілком природно розглядати ринок не тільки як систему вузько-економічних, а й як систему соціальних інститутів. На думку цих же дослідників, ринок – це система соціальних інститутів, які регламентують зміну прав власності учасників ринку в процесі децентралізованого товарного обміну та розподіл між ними обмежених виробничих ресурсів для товарного виробництва продукції [24, с.30].

Зрозуміло, що ринок як інституціональна система в рамках економічної теорії, є перш за все господарською системою, в якій реалізуються економічні потреби і інтереси її учасників. Разом з тим, він є господарською системою, інтегрованою через численні зв'язки ринкової взаємодії в різні інші сфери людської життєдіяльності. З іншого боку, ринок як інституціональна система сам знаходиться під регуляторним впливом держави, самоврядних інститутів громадського суспільства, які обмежують його дії.

На переконання сучасних дослідників ринку, в теорії ринку серед теоретико-методологічних підходів переважають економічний та інституціональний підходи. Економічний підхід реалізується через аналіз «економіко-фінансових механізмів функціонування господарської системи в класичному розумінні товаро-обмінних процесів», інституціональний – « в сукупності ринкових і державних інститутів забезпечення ринкового процесу» [1, с.43].

Інституціональний підхід до розуміння ринку дозволяє збагатити традиційний класичний та неокласичний підходи, представити його не схематичним і абстрактним, а живим, органічним. Він дозволяє ширше поглянути на питання сутності і функцій, ролі і місця ринку в економіці і суспільстві.

Питання сутності ринку і його місця в системі категорій економічної теорії має ще один дуже важливий аспект, що сформувався в процесі розвитку самої економічної теорії. Мова йде про підходи до аналізу ринку з точки зору мікроекономіки і макроекономіки, які суттєво збагатили проблему аналізу ринку.

Теоретико-методологічні основи мікроекономічного аналізу ринку пов'язані з роботами Г.Госсена, О.Курно, К.Менгера, О.Бем-Баверка, Ф.Візера, У.Джевонса, Л.Вальраса.

Сучасна мікроекономічна модель ринку включає в себе проблеми координації поведінки ринкових суб'єктів і держави, збалансованості ринкових і владних важелів впливу на вибір виробника і споживача, який здійснюється на основі інформації про попит і пропозицію, ціни, обсяги виробництва, витрати тощо. Центральною ж проблемою цієї моделі, навколо якої концентруються мотиви і стимули суб'єктів ринку, залишається проблема цінового механізму, ціноутворення. Загалом же мікроекономічний підхід до аналізу ринку був і залишається спрямованим на дослідження його внутрішнього механізму, попит, пропозицію, ціну, еластичність, фактори, що їх зумовлюють, поведінку ринкових суб'єктів (споживачів і виробників) , мотиви і способи прийняття ними рішень, що забезпечують їх рівноважний стан на ринку.

В економічній теорії мікроекономічна модель ринку є основою макроекономічної моделі, де проблеми ринку розглядаються з точки зору економічної системи як цілого.

До того часу, як завдяки Дж.М.Кейнсу було сформовано основоположні принципи нової макроекономічної моделі економіки, макроекономічна теорія ринку цілком ґрунтувалась на ідеї його самодостатності як регулятора, рушійної сили і засобу стабілізації розвитку ринкової економічної системи. Як пишуть К.Макконнелл і С.Брю, ринкова система (ринок) слугує організаційним механізмом чистого капіталізму [22, с.87]. «Загальна теорія…» Дж.М.Кейнса поклала кінець теорії саморегульованої ринкової економіки. Ринок втратив роль одноосібного регулятора економічної системи. Більш того, він сам став об'єктом системного регулювання з боку держави. Сформувалася модель державно-регульованої ринкової економіки. Важливим кроком в теоретичній розробці макроекономічної моделі ринкової економіки стали ідеї неолібералізму (В. Ойкен, В.Репке, А.Рюстов, Л. Єрхард – лідери фрайбургської школи, Л.Мізес, М.Фрідман – лідери чікагської школи, Ф.Хайек і Л.Роббінс – лідери лондонської школи та ін.), що виникли одночасно з кейнсіанством як «самостійна система поглядів на проблему державного регулювання». Її стрижнем стала ідея «пріоритетності умов для необмеженої конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанню держави в економічні процеси» [7, с.226]. Суть цього державного втручання – відігравати, на відміну від кейнсіанської моделі, роль пасивну, «нічного вартового», «спортивного судді».

Ідеї неолібералізму стали втілюватися в практику після другої світової війни в Німеччині, починаючи з 1978 р., урядами К.Аденауера і Л.Єрхарда. Німецькі теоретики неолібералізму (перш за все, А.Мюллер - Армак, а згодом В.Репке, Л.Ерхард, В.Ойкен та ін.) в основу своєї моделі поклали ідею поєднання двох принципів: свободи ринку і справедливого розподілу (соціального вирівнювання). Звідси виникла модель «соціального ринкового господарства». Важливо, що ця модель, на відміну від класичної, має не тільки економічний, а й соціальний вимір. Соціальне ринкове господарство його ідеологи вважали основою так званого «сформованого суспільства», тобто такого, що відповідає пошуку «природного економічного порядку».

Модель соціального ринкового господарства в 60-70-і роки минулого століття значною мірою співпадала з інституціональною моделлю «суспільства загального благоденства», завдяки тому, що обидві не тільки не заперечували, а й обстоювали активну соціальну функцію держави в забезпеченні рівних прав і можливостей в доступі до соціальних послуг і підвищенні добробуту для всіх громадян [7, с.226-230].

Після того, як теоретики Чикагської школи монетаристів зробили висновок про нестабільність кривої А.У.Філіпса, вони виступили за відродження пріоритету грошей, грошової маси і грошового обігу в регулюванні ринкової економіки, їх макроекономічна модель ринкової економіки, на відміну від кейнсіанської, обмежується жорсткою грошовою політикою держави, тісно пов'язаною з «природною нормою безробіття».

Розкриваючи поняття ринку як економічної категорії, разом з тим слід наголосити, що його конкретне дослідження далеко виходить за межі сфери економіки. Дати сьогодні відповідь на питання «що таке ринок?» в конкретно-історичному контексті неможливо без врахування історичних, національних, культурних, релігійних, психологічних особливостей народів, які вібрали в себе все багатство багатовікових традицій сумісного облаштування культурного і економічного життя. Неможливо тому, що це визначає особливості і роль сучасного ринку і ринкової системи в окремих країнах.

Література:

1. О.Г.Шпикуляк. Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку: Монографія/ Шпикуляк О.Г.– Київ.: ННЦ ІАЕ, 2010, – 396с.
2. Анатолій Гальчинський. Глобальні трансформації: Концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти/.Наук.вид. – К.: Либідь, 2006, – 312с.
3. Экономическая теория (политэкономия): Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И.Видяпина, акад. Г.П. Журавльовой.– 4-е изд.– М.: ИНФРА-М, 2007, – 840с.
4. Г.Н. Рузавин. Основы рыночной экономики: Учебное пособие для вузов/ – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996 – 423с.
5. Словарь-справочник менеджера/Под ред. М.Г.Лапусты.– М.: ИНФРА-М, 1996. – 608 с.
6. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е.Тоффлер Третя хвиля .– К.: Вид.дім «Всесвіт».2000. – 480с.
7. Я.С.Ядгаров. История экономических учений: Ученик для вузов. 3-е изд. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 320с.
8. Анатолій Гальчинський, Петро Єщенко. Економічна теорія: Підручник/ – К.: Вища школа. 2007, – 503с.
9. Економічна енциклопедія: у 3-х томах. Відп ред. С.В.Мочерний. – К.: ВЦ Академія. 2002, – 952с.
10. Г.І.Башнянін, Лазур П.Ю., В.С.Мєдвєдєв. Політична економія: Підручник// Башнянін Г.І. , Лазур П.Ю., Медвєдєв В.С./ – К.: Ніка - Центр Ельга, 2002, – 527с.
11. Филипп Котлер. Основы маркетинга. Пер.с англ. В.Б.Боброва.– М.: изд. Прогресс. 1991.– 704 с.

12. Роберт С. Піндайк, Деніел Л. Рубінфельд/ пер. з англ. А.Олійник, Р.Скільський. – К.: Основи, 1996, – 646с.
13. Альфред Маршалл. Принципы экономической науки/ Маршалл А. Принципы экономической науки. , т.III. пер. с англ.– М., Изд.группа «Прогресс», 1993,– с.
14. Основи економічної теорії. Політекономічний аспект: Підручник для вузів 2-е вид. За ред. Г.Н.Климко, В.П.Нестеренко/ – К.: Вища школа – Знання. 1997, 743с.
15. Основанія политической экономіи. Д.-С.Мілля/ перев. и примеч. Н.Г. Чернышевскаго// С.-Петербург. Типографія М. М. Стасюлевича. 1899.– 664с.
16. Энциклопедичний словник бізнесмена: Менеджмент, маркетинг, інформатика/ Під.заг.ред. М.І.Молдованова. – К.: Техніка, 1993. – 856с.– Терміни парал.рос., англ.., нім., фр., пол.
17. Долан Э. Дж., Линдсей Д. С. Рынок: Микроекономическая модель/пер. с англ. В.Лукашевича и др.; Под общ. ред. Б.Лисовика и В.Лукашевича. – С-Пб., 1992. – 496с.
18. О.Ястремський, О.Гриценко. Основи мікроекономіки: Підручник/ – К.: Знання, 1998, – 674 с.
19. Вольчик В.В. Нейтральне рынки, ненейтраьные институты и экономическая эволюция. [Электронный ресурс] В.В.Вольчик// Экономический вестник Ростовского госуд. ун-та. – 2004 .- т.2. № 2. – Режим доступа: http://www. Ecsocmon.edu.ru.
20. П.Самуэльсон. Экономика: Учебник. В 2-х т. т.II.– М.: МПО «Алгон». ВНИИСИ. 1992. – 416 с.
21. Дж.М.Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег/ пер. с англ. Н.Н.Любимова, под ред. Л.П.Куракова – М.: Гелиос АРВ. 1999, – 352с.
22. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Економикс: Принципы, проблемы и політика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. т.II. – М.: Республика, – 399с.: табл., граф.
23. Основи економічної теорії: Підручник/ За заг. ред. О.О.Мамалуя.– К.: Юрінком Інтер. 2006, – 477 с.
24. Ринки реального сектора економіки України: структурно-інституціальний аналіз. [Точилін В.О. , Осташко Т.О. , Пустовойт О.В. та ін.] за ред.д-ра економ.наук, проф.В.О.Точиліна; НАН України. Інститут економіки та прогнозування. – К.: 2009. – 640с. : табл. , рис.
25. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Економикс: Принципы, проблемы и політика. В 2 т.: Пер. с англ. 11-го изд. т.I. – М.: Республика, – 399с.: табл., граф.